

De expansie van het Fatimidische kalifaat

(910 - 996)

Willem Peeters

De expansie van het Fatimidische kalifaat (910 – 996)

In de tiende eeuw neemt de macht van de ismaïlitische Fatimiden toe en ontwikkelen de kaliefs van deze dynastie zich tot heersers die zich kunnen meten met de Abbasidische kalief van Bagdad, de in het Iberische al-Andalus zetelende Omajjadische kalief en de Byzantijnse keizer in Constantinopel. Begin zeventiger jaren wordt Egypte veroverd en verhuizen regeringszetel en hofhouding van de hoofdstad al-Maddiyya in Noord-Afrika naar het nieuw gebouwde Caïro.

Wat vooraf ging

Rond het einde van de negende eeuw ontstaan er zowel in Noord-Afrika als op het Arabische Schiereiland actieve ismaïlitische moslimbewegingen die zich verzetten tegen het soennitische regime van de Abbasiden in Bagdad. Zij zijn ervan overtuigd de enige correcte geloofsleer te verkondigen die inhoudt dat de ooit in het duister getreden imam oftewel de *Mahdi*, de ware afstammeling van Mohammeds dochter Fatima, eens zal terugkeren om recht te doen gelden, vrede te stichten en alle moslims te verenigen. In Noord-Afrika is het de vooraanstaande prediker Abdallah die met behulp van zijn volgelingen, de zogeheten *da'wa*, een sterk leger op de been weet te brengen bestaande uit Berbers van de Kutama stammen en grote delen van het Noord-Afrikaanse kustgebied (Ifriqija) verovert. In 909 manifesteert Abdallah zich als de *Mahdi* en zet hij koers richting hoofdstad Kairouan om daar de macht over te nemen over Ifriqija van de destijds regerende Aghlabiden die in feite vazallen zijn van Bagdad. Hij gaat de geschiedenis in als al-Mahdi, de eerste Fatimidische imam-kalief.

Al-Mahdi consolideert zijn machtspositie

Uiteraard zorgt de plotselinge verschijning van de nieuwe ismaïlitische heerser in het westen voor een groeiende waakzaamheid bij de soennitische Abbasiden in Bagdad. Maar ook binnen zijn eigen territorium in Noord-Afrika dreigen gevaren voor al-Mahdi in de vorm van moslims die zijn gezag betwisten zoals de Idrisiden, een sjjiitische dynastie die ontstond tegen het einde van de achtste eeuw en de nomadische Berbers van de Zenata en de Rustamiden. Het zijn opstandige groepen die kunnen rekenen op de steun van de soennitische Omajjadische emir van Córdoba. En in het Arabische Schiereiland zijn het de ismaïlitische Qarmaten die al-Mahdi beschouwen als een valse imam en hem naar het leven staan.

Behalve dat al-Mahdi te maken heeft met al deze zich tegen hem kerende geloofsbroeders, zijn er ook de christelijke Byzantijnen die hun invloed willen uitbreiden in het Middellandse Zeegebied en gebruik denken te kunnen maken van de onderlinge verdeeldheid binnen de moslimgemeenschap. De manier waarop de Fatimidische kalief zich te weer stelt tegen al deze uitdagingen dwingt respect af en gaandeweg ontpopt hij zich als een leider van hetzelfde kaliber als de Byzantijnse keizer en de Abbasidische kalief. Een leider met grote ambities, want de verovering van Ifriqija is in zijn ogen slechts de opmaat naar de inname van Bagdad en Constantinopel. Eerste stap daartoe is de verovering van Egypte en omdat het al-Mahdi ontbreekt aan militaire expertise, is het zijn zoon al-Qa'im die deze taak op de schouders neemt.

Maar voordat al-Qa'im zijn veldtochten richting Egypte onderneemt, ontdoet al-Mahdi zich van zijn trouwe aanhangers van het eerste uur: Abu'l-Abbas en diens broer Abu Abdallah al-Shi'i, waarvan laatstgenoemde verwacht een hoge functie te zullen gaan vervullen in het nog op te bouwen bestuurlijke apparaat als dank voor zijn vele verdiensten waarmee hij de weg heeft geplaveid voor al-Mahdi. Steun krijgt Abu Abdallah niet alleen van zijn broer, maar ook van de Kutama soldaten die altijd solidair met hem zijn geweest en zich benadeeld voelen als Berbers ten opzichte van de Arabieren die door de Mahdi worden voorgetrokken. Zij wantrouwen de man die zichzelf heeft uitgeroepen als de te verwachten verlosser en omdat deze vreest voor een rebellie, geeft hij opdracht de broers te executeren. Daarbij wordt Abu'l-Abbas neergezet als een booswicht en bedenker van een complot tegen de Mahdi waarin zijn broer is meegesleurd. Als de broers op 18 februari 911 zoals te doen gebruikelijk het paleis van al-Mahdi binnengaan om de maaltijd te gebruiken, worden zij aangevallen en omgebracht. Bij de begrafenis van zijn voormalige getrouwen citeert al-Mahdi enkele verzen uit de Koran waaronder:

*'En wie zich afkeert van het gedenken van de Meest Barmhartige, wijzen Wij Satan aan als zijn 'qarien' (of onafscheidelijke zielsverwant). En waarlijk, zij (de duivels) zullen hen zeker afhouden van de rechte Weg en zij denken zij dat zij rechtgeleid zijn.'*¹⁾

Het laat zich raden dat ten gevolge van deze tweevoudige moord de Kutama's zich beginnen te roeren wat al-Mahdi ertoe brengt een speciale organisatie in het leven te roepen die rebellen opspoort.

Ook verzekert hij zich van de steun van de Kutamaleiders door zijn zoon te benoemen als opvolger onder de naam van *al-Qa'im bi-Amr Allah* oftewel *Degene die Opstaat op commando van God*. Dat versterkt al-Qa'ims positie als legeraanvoerder en met behulp van loyale Kutama's worden mogelijke rebellieën in de kiem gesmoord.

De veldtochten van al-Qa'im

In 914 is het moment aangebroken voor al-Mahdi om zijn zoon op weg te sturen richting het felbegeerde Egypte. Dat is geen sinecure, want de weg die van al-Mahdi's residentie Kairouan naar Alexandrië voert, de stad die als eerste moet worden veroverd, is zeer lang: meer dan 2.700km. Het jaar daarvoor heeft al-Qa'im Tripoli al in handen gekregen en van daaruit onderneemt een van zijn Kutamaleiders een geslaagde veldtocht naar het oostelijker gelegen Barqa, hoofdstad van de provincie Cyrenaica, wat de Abbasidische gouverneur noopt tot een vlucht naar Egypte. Daarmee is een vruchtbaar gebied toegevoegd aan het Fatimidische rijk. Uiteraard ontgaat het de Egyptenaren niet dat Barqa de eerste stap is van de Fatimiden om hun land aan te vallen en proberen zij Cyrenaica weer onder hun controle te brengen. Maar de Kutama's zijn oppermachtig en krijgen nog eens versterking vanuit Raqqada, waar in juli 914 al-Qa'im - dan eenentwintig jaar oud - met een leger koers zet in oostelijke richting. In november trekt hij triomfantelijk Alexandrië binnen, wat tot grote consternatie leidt in Bagdad, waar de jonge kalief al-Muktadir besluit Syrische troepen te sturen ter ondersteuning van de Egyptenaren. Als de waterstand van de Nijl voldoende gezakt is, proberen de Fatimiden de rivier over te steken om de Egyptische hoofdstad Fustat te bereiken, maar in een definitief gevecht worden zij verslagen en rest hen niets anders dan zich terug te trekken op Alexandrië waar al-Qa'im onderhandelingen start met overlopers uit Fustat die bereid zijn Egypte aan hem over te leveren in ruil voor een vrijgeleide, afgegeven door de Mahdi zelf als hoogste autoriteit. Maar deze vertrouwt het niet en als de Abbasidische legereenheden Fustat bereiken is capitulatie uitgesloten. Kort daarna worden de Fatimiden uit Alexandrië verdreven.

De eerste poging om Egypte te veroveren is geëindigd in een catastrofe, wat in 915 leidt tot opstanden in Cyrenaica waar Barqa voor de Fatimiden verloren gaat. Ook in Kairouan is het onrustig, de volgelingen van de Mahdi zijn geschokt in hun geloof in de heilige missie van de Fatimiden.

Onder de gelederen van de Kutama's ontstaat nieuwe twijfel, maar al-Mahdi weet elke tegenstand de kop in te drukken en nog in datzelfde jaar worden plannen gesmeed voor een nieuwe poging om Egypte in handen te krijgen. Nadat in 917 Barqa na een beleg van achttien maanden wordt heroverd en de stad een vreselijke straf wacht, vluchten talloze Libiërs naar Alexandrië dat zich opmaakt om de Fatimiden wederom het hoofd te bieden. In april 919 vertrekt al-Qa'im met een leger van Berbers en Arabieren en verrast Alexandrië met een aanval die de Egyptische gouverneur op de vlucht doet slaan.

Al-Qa'im besluit niet onmiddellijk door te stoten naar Fustat en wacht in Alexandrië de komst af van nieuwe troepen uit Ifriqija en van de tachtig schepen omvattende vloot van de Fatimiden. Een ontwikkeling die vrees wekt in Bagdad omdat men daar beseft dat het de Fatimiden niet alleen gaat om controle over Noord-Afrika, maar dat het bestaan van het Abbasidische kalifaat op het spel staat, hetgeen geïllustreerd wordt door al-Qa'im's oproep aan Mekka om zich over te geven. Opmerkelijk is ook het gedicht dat al-Qa'im naar de inwoners van Fustat stuurt waarin hij hen verwijt zich achter de Abbasiden te hebben geschaard die, zo schrijft hij, notoire dronkenlappen zijn. Dit epistel wordt naar Bagdad gestuurd waarop al-Muktadir in dezelfde trant riposteert. ²⁾ Op deze literaire schermutseling volgt in 921 een militaire actie waarbij de troepen van al-Qa'im in de val worden gelokt en rechtsomkeert maken. Na een moeizame tocht door de woestijn weten zij Barqa te bereiken.

Een nieuwe hoofdstad: al-Maddiyya

Gedurende de veldtochten van zijn zoon heeft al-Mahdi niet stilgezeten en zijn status trachten te verhogen door de bouw te starten van een nieuwe hoofdstad. Een signaal aan de bevolking dat hij degene is die de wereld zal veranderen en definitief gebroken is met het verleden van de voorheen over Ifriqija heersende soennitische Aghlabiden. Wat ook een rol speelt, is zijn wens om het gebrek aan succes van zijn zoon te compenseren. Diens falen doet immers afbreuk aan het idee dat het ismaïlitisch geloof zal zegevieren. Zijn volgelingen verwachten eigenlijk van de Mahdi dat hij wonderen verricht maar omdat hij daar nu eenmaal niet toe in staat is, probeert al-Mahdi met de bouw van de nieuwe stad toch de indruk te wekken dat hij over bijzondere gaven beschikt.

In 915 valt zijn keuze voor de plaats van een nieuwe hoofdstad – al-Maddiyya geheten, het huidige Mahdia – op een anderhalve kilometer lange landtong aan de kust van het huidige Tunesië dat een perfecte plek is om te verdedigen en waar om dezelfde reden eeuwen eerder de Feniciërs al neerstreken. Er verrijst een paleis en een moskee waarvan de ingang vanaf de landzijde bestaat uit een poort met aan weerszijden ronde torens met bastions. De nieuw te construeren haven, die deels wordt uitgehakt uit de rotsen, biedt plaats aan veertig schepen. Deze plek heeft één groot nadeel: er is geen drinkwater voorhanden. Om daarin te voorzien worden ondergrondse cisternen aangelegd die zich vullen met regenwater dat via een ingenieus systeem naar het paleis wordt geleid. Overigens laat al-Mahdi zijn eigen drinkwater elke dag aanleveren in kruiken, vervoerd door ezels vanaf de Zaghuanbron in de bergen op een afstand van honderdvijftig kilometer. Deze bron werd ooit door de Romeinen gebruikt om Carthago van water te voorzien via een honderdtweeëndertig kilometer lang aquaduct.

Voor de ismaïlieten is de bouw van een stad als al-Maddiyya een prestatie die de identiteit van de Mahdi bevestigt en waarmee de imam zijn rijk op de kaart zet. Het is een project van messianistische allure en het ontgaat natuurlijk geen van de gevestigde machthebbers in het Middellandse Zeegebied dat de Fatimiden hiermee een uitstekende uitvalsbasis hebben gecreëerd. Het toenemend aanzien van al-Mahdi wordt geïllustreerd door zijn handreiking aan de Bulgaarse koning Simeon I de Grote die in de nieuwkomer een perfecte compagnon ziet om zijn ambitie Constantinopel te veroveren te realiseren en probeert de imam-kalief voor zijn karretje te spannen. Een plan dat schipbreuk leidt door toedoen van de Byzantijnen die op hun beurt trachten een alliantie aan te gaan met de Fatimiden. Ook de emir van Córdoba in al-Andalus, Abd al-Rahman III is een concurrent voor al-Mahdi wiens religieuze en politieke opvattingen botsen met die van de soennitische Omajjadischse heerser op het Iberisch Schiereiland. De emir bouwt zijn maritieme macht uit en zet de controverse met de Fatimiden op scherp door zich in 929 uit te roepen tot kalief waarmee hij zich dezelfde status aanmeet als al-Mahdi. Vanaf dat moment zijn er binnen de moslimwereld drie kalifaten, dat van de Abbasiden in Bagdad, het kalifaat van de Fatimiden in al-Mahdiyya en dat van de Omajjaden in Córdoba die elkaar het ware erfaterschap van de Profeet betwisten. Net als al-Mahdi zet Abd al-Rahman zijn kalifaatschap luister bij door een nieuwe hoofdstad te bouwen: Madinat al-Zahra nabij Córdoba.

De ontheiliging van de Kaäba

Behalve de concurrentie die al-Mahdi ondervindt van de Omajjaden in al-Andalus en de Abbasiden in Bagdad, wordt hij geconfronteerd met een poging van de Qarmaten om hun versie van de messianistische boodschap kracht bij te zetten. Het is de zestienjarige Abu Tahir Suleyman al-Jannabi die in 923 de leiding van de Qarmaten op zich neemt en onmiddellijk een aantal rooftochten onderneemt. De stad Basra is dat jaar aan de beurt en vier jaar later neemt hij Kufa op de korrel waarbij hij een Abbasidisch leger verslaat om in 928 zelfs Bagdad te bedreigen. Het is machtsvertoon als voorspel tot zijn overval op Mekka. In 929 bereikt de traditionele pelgrims-karavaan de heilige stad, maar voordat de ceremonieën van start gaan, duiken de Qarmaten totaal onverwacht op voor de poorten van Mekka. Men tracht hen tegen te houden, waarop Abu Tarif zich beroept op het recht van elke moslim om Mekka te betreden en onder ede belooft dat hij zich netjes zal gedragen. Echter, eenmaal toegelaten tot de stad, vervult hij iedereen met afschuw en houdt er huis op een manier die de moslimwereld nog lang zal heugen. De Qarmaten richten een bloedbad aan onder de verzamelde pelgrims en stelen de Zwarte Steen van de Kaäba die zij meenemen naar hun hoofdkwartier Bahrein. Na de stad gedurende een week geplunderd te hebben vertrekken zij. Deze rooftocht kan nog begrepen worden vanuit de ismailietische ijver van de Qarmaten om de in hun ogen afvallige Abbasiden te bestrijden, maar de ontheiliging van de Kaäba is natuurlijk van een geheel andere orde en stuit elke moslim tegen de borst.

Dan voert Abu Tahir in 931 een jongeman ten tonele van Perzische komaf luisterend naar de naam Abu l-Fadl de Zoroaster die hij voorstelt aan de Qarmaten als hun God, de koning van hen allen. Maar als deze, de terugkeer van het paradijs indachtig, de moslims oproept naakt tot hem te bidden, groeit er langzaam oppositie onder de volgelingen die zich in hun traditionele levenswandel bedreigd voelen. Het is Abu Tahirs moeder die het initiatief neemt om een eind te maken aan deze situatie en haar zoon waarschuwt dat de jonge God van hem af wil, waarop hij akkoord gaat met het onderwerpen van Abu l-Fadl aan een test door hem voor te spiegelen dat zijn moeder is overleden en hem te vragen haar tot leven te brengen. Het eindigt ermee dat de oudere broer van Abu Tahir Abu l-Fadl om het leven brengt. Abu Tahir toont berouw voor zijn misrekening en beveelt de moslims terug te keren naar hun oude manier van leven en de komst van de ware Mahdi af te wachten.

De Zwarte Steen blijft in zijn bezit tot aan zijn overlijden in 944. ³⁾ Het zal nog tot 950 duren voordat de steen op aandringen van al-Mahdi terugkeert naar Mekka. Dit is overigens niet voor het eerst dat sprake is van het los willen gooien van alle remmingen. Ook al-Mahdi wordt ermee geconfronteerd als in 921 een aantal ismaïlitische gelovigen zich de traditionele rituelen en morele verplichtingen van zich afwerpen in de overtuiging dat nu de Mahdi is verschenen zij niet hoeven te voldoen aan de wet om gered te worden of heilig te leven. Daarbij gaan ze heel ver met het drinken van wijn, het eten van varkensvlees tijdens de Ramadan en te bidden in de richting van al-Maddiyya in plaats van naar Mekka. Al-Mahdi drukt deze beweging de kop in, daarmee duidelijk afstand nemend van dergelijke vrijgevochten ideeën.

Even lijkt het erop dat al-Mahdi, in onzekerheid over het lot van zijn zoon tijdens een veldtocht in 928, of misschien uit teleurstelling over de mislukte pogingen om Egypte te veroveren, overweegt een halfbroer – zoon van een concubine – tot opvolger te benoemen, maar al-Qa'im krijgt er lucht van en laat er bij zijn terugkeer geen spoor van twijfel over bestaan dat hij in de voetsporen van zijn vader zal treden. Dat gebeurt in 934 als de Mahdi overlijdt. Al-Qa'im houdt dit twee maanden geheim om zich voor te bereiden op zijn inwijding.

Al Qa'im en de man op de ezel

Als al-Qa'im in 934 uit de schaduw treedt van zijn vader is hij veertig jaar oud. Tot op dat moment is hij voortdurend op oorlogspad geweest en nu wachten hem bestuurlijke zaken die hij echter overlaat van een vertrouweling van al-Mahdi: Jawdhar, de man die als jonge eunuch indruk maakte op al-Mahdi en hem belastte met de zorg voor zijn zoon. Hij wordt benoemd als al-Qa'ims rechterhand die waakt over de schatkist. De nieuwe leider der Fatimiden zal zijn verdere leven slijten in al-Maddiyya.

Voortdurend worden de Fatimiden bedreigd door de Byzantijnen en de Omajjaden van al-Andalus, maar dit alles valt in het niet bij de aanval die de zogeheten *kharidjieten* ondernemen op de Fatimiden. De kharidjieten zijn zeer rechtlijnige moslims die alleen vertrouwen op het woord van God en de sjiieten bestrijden die hun claims op het leiderschap van de islamitische geloofsgemeenschap baseren op hun vermeende afstamming van de Profeet, iets wat de kharidjieten met klem van de hand wijzen.

Zij hebben aanhang verworven onder de Berbers van de Zenata en uit hun gelederen doemt in 928 de prediker Abu Yazid op die met de steun van de soennieten in Ifriqiya en de kalief van al-Andalus in 944 een regelrechte aanval lanceert op de Fatimiden. Gezeten op een ezel, zijn handelsmerk waardoor hij *de man op de ezel* wordt genoemd, verovert hij grote delen van het Fatimidische rijk, plundert Raqqada en Kairouan om vervolgens beleg te slaan rond hoofdstad al-Maddiyya, een beleg dat negen maanden duurt. Al-Qa'im weigert uit te rijden om Abu Yazid te bestrijden, hij acht zich veilig achter de onneembare toegangspoort. De Fatimiden ontsnappen aan de druk van de man op de ezel als een deel van diens troepenmacht overloopt naar de tegenpartij. Daarmee is de opstand overigens nog niet voorbij, maar al-Qa'im zal het einde ervan niet meemaken, hij overlijdt in 946, waarna Jawdhar beweert dat de overledene al tijdens de begrafenis van al-Mahdi in het geheim heeft toevertrouwd dat zijn zoon Isma'il hem dient op te volgen onder de naam al-Mansur.

Al-Mansur

De dan drieëndertigjarige nieuwe imam-kalief zet met hulp van Jawdhar onmiddellijk al zijn mogelijke concurrenten, zoals zijn ooms en halfbroers, buiten spel door hen huisarrest op te leggen. Daarna rekruteert hij troepen en maakt een einde aan de opstand van de kharidjieten. De harem van Abu Yazid wordt overgebracht naar al-Maddiyya en de zonen van de opstandeling wijken uit naar al-Andalus. De overwinning op de man op de ezel wordt niet alleen uitbundig gevierd, maar luidt ook de bouw in van een nieuwe hoofdstad nabij Kairouan die de naam zal dragen van al-Mansuriyya. De bevolking noemt de stad echter al-Sabra naar de naam van een klein nabij gelegen gehucht. Het cirkelvormige ontwerp van de stad met vier poorten is vrijwel een kopie van het oude Bagdad dat gebouwd werd door de Abbasidische al-Mansur in de achtste eeuw en zal later ook model staan voor de bouw van Caïro. Geen enkel gebouw van al-Sabra staat meer overeind en pas in 1972 werden de fundamenteën – gelegen onder vier meter puin – grondig onderzocht door Franse archeologen. ⁴⁾ De nieuwe hoofdstad wordt in 948 in gebruik genomen en herbergt onder meer de uit al-Maddiyya overgehevelde markt, de hofhouding, soldaten en 14.000 Kutama families ⁵⁾. Jawdhars positie aan het hof lijkt onaantastbaar, ooit begonnen als slaaf, is hij nu opgeklommen tot de machtigste man aan het hof op de imam en diens beoogde opvolger na. In die tijd is er nauwelijks sprake van privé eigendom van land en behoort vrijwel alle grond toe aan de kalief en zijn hofhouding waarover vertrouwelingen als Jawdar het bewind voeren.

Al-Mansur toont zich gul en is de eerste Fatimidische heerser die systematisch loyaliteit koopt van zijn volgelingen door hen geld en goederen (waaronder kamelen) te schenken. Hij is ook een groot liefhebber van boeken en geeft niet allen opdracht aan de koninklijke bibliothecair al-Nu'man een samenhangende literaire canon samen te stellen, maar verzoekt hem ook een theologisch raamwerk te ontwerpen als basis voor de Fatimidische wetgeving. In 951 organiseert hij het grote feest van de besnijdenis van vijf van zijn zoons, een gelegenheid waarbij tevens een duizendtal jongeren worden besneden die daarvoor een royale beloning ontvangen in de vorm van kleding en geld.

De kalief hecht veel waarde aan het onderhouden van diplomatieke betrekkingen. Met de Byzantijnen sluit hij een verdrag over het beheer van het al in 827 door de moslims veroverde Sicilië. Ter gelegenheid daarvan ontvangt hij een gezantschap uit Constantinopel dat overladen met geschenken voor de keizer de thuisreis aanvaardt. Hiermee bevestigt al-Mansur zijn positie als gelijke van de Byzantijnse heerser in de wetenschap dat deze ook diplomatieke betrekkingen onderhoudt met de kalief van al-Andalus en dat hij er dus verstandig aan doet om de Byzantijn te vriend te houden. Dat weerhoudt al-Mansur er echter niet van zijn om zijn invloed in het Middellandse Zeegebied te bevestigen door in 947 de voormalige gouverneur van Tunis, al-Hasan al-Kabi, naar Sicilië te sturen om daar opstanden tegen het Fatimidische regime de kop in te drukken die daar zijn eigen dynastie te sticht, die van de Kalbiden.

Al-Mu'izz

In 953 overlijdt al-Mansur in de leeftijd van negenendertig jaar aan een leveraandoening. Zijn zoon al-Mu'izz, dan eenentwintig, erft een redelijk stabiel en welvarend rijk. Net als zijn vader dat deed toen al-Qa'im overleed, houdt hij het bericht van al-Mansurs dood geheim om thuis orde op zaken te stellen. Daarbij ontnemt hij zijn oudste zoon Tamim, die samenspanst met rivaliserende familieleden, het opvolgingsrecht. Door de hoofdstad al-Mansuriyya uit te breiden en te voorzien van een vorstelijk onderkomen dat behalve woonverblijven, een moskee, een verzameling van uitheemse dieren, tuinen en waterwerken bevat, bevestigt Al-Mu'izz de status van het Fatimidische rijk. En net als Bagdad en Córdoba fungeert al-Mansuriyya als een magneet waar tal van bekwame ambachtslieden en intellectuelen uit verre streken op af komen.

De nieuwe kalief treedt in de voetsporen van zijn grootvader door uitspraak te doen inzake conflicten van persoonlijke aard die inwoners hem voorleggen. Hij viert uitbundig het offerfeest ter gelegenheid waarvan hij, in het rood gekleed, eigenhandig een kamelin slacht. ⁶⁾ Behalve dat al-Mu'izz veel belang hecht aan onderwijs, is hij ook een groot liefhebber van literatuur en boeken die hij niet alleen verzamelt, maar zo veel mogelijk bestudeert wat uitmondt in een aantal geschriften van zijn hand die getuigen van een uitstekende beheersing van de kaligrafie. In 953 zet hij de kroon op zijn ambacht als auteur door een pen uit te vinden die als voorloper van de moderne vulpen kan worden beschouwd. ⁷⁾

De door al-Mansur aangesteld rechtsgeleerde al-Nu'man rond in 960 zijn werk af aan een coherent juridisch geschrift: *Da'a'm al-Islam* oftewel de *Zuilen van de Islam* waarin hij aan de traditionele vijf verplichte rituelen van de islam ⁸⁾ er twee toevoegt: de *tahara* oftewel de uiterlijke en innerlijke rituele reiniging en de *jihad*, de strijd in de heilige oorlog. Behalve deze aanvulling geeft al-Nu'man ook een andere interpretatie van de geloofsbelijdenis die gehoorzaamheid impliceert aan de Profeet. Het is de *walāya*, waarmee de rechtsgeleerde naast gehoorzaamheid aan de profeet, ook die aan de rechtmatige imams uit diens huis bedoelt en het ismailisme een sterk imamologisch karakter krijgt. ⁹⁾ Dat heeft echter tot gevolg dat wetten door opeenvolgende imams telkens verschillende kunnen worden geïnterpreteerd, wat het juristen bemoeilijkt om een algemeen aanvaardbare rechtscodex te formuleren.

Gedurende het bewind van al-Mu'izz is zoals altijd het Middellandse Zeegebied het toneel van strijd om de hegemonie tussen Byzantijnen en Fatimiden. In 956-57 vindt er een zeeslag plaats waar de marine van de kalief als winnaar uit te voorschijn komt, wat de Byzantijnse keizer Constantijn VII noopt tot onderhandelingen met al-Mu'izz. Inzet voor Constantijn is een eeuwigdurend vredesverdrag in ruil waarvoor de Byzantijnen tribuut zullen betalen aan de Fatimiden, maar al-Mu'izz, gebonden aan de islamitische zuil van de jihad, kan met het concept van eeuwige vrede niet overweg en uiteindelijk wordt een vijfjarige periode van vrede beklonken.

De kalief laat niet na om flink in Sicilië te investeren. Kanalen worden aangelegd teneinde het land te kunnen irrigeren en uit de moslimwereld afkomstige planten en fruit – waaronder de citroen – vinden hun weg naar het eiland. Kreta, dan geregeerd door emir Abd al-Aziz ibn Shu'ayb, een onderhorige van de Abbasiden, wordt in 961 aangevallen door de Byzantijnen waarbij het eiland om hulp vraagt van de in Egypte heersende Ichsjididen en de Fatimiden. Egyptische steun blijft uit, maar al-Mu'izz stuurt een vloot en geld. Het mag niet baten, Kreta komt in handen van keizer Nikephoros II Phokas.

De Omajjaden van al-Andalus weten in de vijftiger jaren delen van Noord-Afrika te bezetten en bestrijden openlijk de authenticiteit van de Fatimiden. In antwoord op hun uitdagingen onderneemt al-Mu'izz in 958 een poging om het westelijk gelegen Sijilmasa te heroveren, de stad die een halve eeuw eerder in bezit kwam van al-Mahdi maar overliep naar de Andalusiërs. Deze missie vertrouwt hij toe aan Jawhar al-Siqilli, een voormalige slaaf die opgeklommen is tot de rang van generaal. Deze weet de Omajjaden terug te dringen, verovert vervolgens Fez en leidt zijn leger tot aan de straat van Gibraltar. Om zijn geslaagde veldtocht luister bij te zetten zendt hij een tank gevuld met vis uit de Atlantische Oceaan naar al-Mansuriyya als geschenk aan de imam. ¹⁰).

Voor zijn missionarissen, de *da'is*, is het succes van de imam een bewijs voor diens messianistische claims en al-Mu'izz is er zich van bewust dat hij er verstandig aan doet om een aantal van hen uit te zenden naar de uithoeken van het Abbasidische rijk om in spirituele zin de grond rijp te maken voor zijn territoriale ambities. Dat betreft niet alleen streken als Irak, Perzië en Jemen, maar ook steden als Multan en Mansura in India. In 964 geeft al-Mu'izz opdracht een grote kaart samen te stellen van de dan bekende wereld waarop natuurlijk Egypte staat afgebeeld, het land waarop zijn voorouders hun zinnen al op hadden gezet, maar niet konden veroveren. De kalief denkt in Jawhar al-Siqilli de man te hebben gevonden die deze wens in vervulling kan doen gaan.

De verovering van Egypte

Vanaf 935 heersen de Ichsjididen, een dynastie van Turkse origine, over Egypte dat dan formeel een provincie is van het Abbasidische kalifaat, maar een hoge mate van autonomie bezit. In de zestiger jaren van de tiende eeuw wordt het land geteisterd door hongersnoden en ziektes ten gevolge van grote droogte die voorkomt dat de Nijl het land overstroomt en irrigueert. De regering raakt in moeilijkheden en de Byzantijnen denken daar hun voordeel mee te kunnen doen. Verovering van Egypte door de christelijke keizer van Constantinopel vormt een dusdanig schrikbeeld voor de Egyptische moslims dat zij zich in wanhoop wenden tot de Fatimiden die hen op hun wenken bedienen, zij het dat imam-kalief al-Mu'izz het natuurlijk niet wil laten bij militaire steun, maar voorbereidingen treft om Egypte in bezit te nemen.

In februari 969 stuurt al-Mu'izz zijn veldheer Jawhar vanuit Raqqada op weg die half mei Alexandrië bereikt. Dan wordt het de Egyptenaren duidelijk dat hen een complete invasie wacht en sturen zij een delegatie erop uit om te onderhandelen met Jawhar. Deze delegatie bestaat uit de zogeheten *ashraf* een gezelschap van aristocraten die een prestigieuze positie innemen in het land en weliswaar soennieten zijn, maar hopen op een coulante behandeling door de Fatimiden. De steun van de ashraf is Jawhar zeer welkom en hij reageert dan ook positief op hun voorstel om in ruil voor overgave hun persoonlijke veiligheid, het behoud van hun landgoederen en de fiscale voordelen die zij genieten te garanderen. Hij doet dat door middel van een verklaring die bekend staat als de *amam*, een door God gegeven amnestie en belooft de Egyptenaren te beschermen tegen Byzantijnse aanvallen. ¹¹⁾

Jawhar vestigt zich niet in Fustat, maar iets ten noorden van de hoofdstad, waar hij een begin maakt met de bouw van al-Quahira, het huidige Caïro. In 972 start de constructie van de moskee die later *Al-Azhar* genoemd wordt en tot op de dag van vandaag een belangrijke plaats inneemt binnen de Egyptische geloofsgemeenschap. Ter onderstreping van zijn succes stuurt Jawhar, net als na zijn veldtocht naar de Atlantische kust, geschenken maar zijn meester, nu in de vorm van honderden landdieren waaronder rijk uitgedoste drommedarissen.

Gedurende de eerste jaren in Egypte heeft Jawhar zijn handen vol aan het bedwingen van opstanden en het in rustig economisch vaarwater brengen van het land. Belangrijk voor het welslagen van de toekomstplannen van de Fatimiden is dat zij met de verovering van Egypte ook enige macht verwerven over de heilige steden Mekka en Medina die al sinds jaar en dag afhankelijk zijn van graanzendingen uit Egypte. Ook komen delen van Palestina en Syrië binnen hun invloedssfeer.

Het tijdstip is aangebroken om de komst van de Fatimidische heerser met zijn administratieve apparaat, hofhouding, zijn Kutama leger en de harem voor te bereiden, een logistieke operatie zonder weerga. Maar voordat het zover is verzekert de kalief zich van blijvende steun van de Berberbevolking in Ifriqya en zijn onderdanen in Sicilië wat hij bekrachtigt met een besnijdenisfeest, net zoals zijn vader al-Mansur dat deed. In 962 worden gedurende een maand behalve de vijf zoons van al-Mu'izz, tienduizenden jongetjes besneden. Een en ander wordt opgeluisterd met festiviteiten en royale beloningen aan de kinderen en hun ouders. De totale kosten van dit besnijdenisfeest zijn niet bekend, maar een indicatie is dat alleen al naar Sicilië vijftig ladingen van elk tienduizend dinars verscheept worden. Dit offer is voor al-Mu'izz kennelijk de moeite waard, want hiermee presenteert hij niet alleen het ismaëlisme als wereldgodsdienst, maar vooral zichzelf als de waardige opvolger van de Profeet. ¹²⁾

Dit is het moment dat de kalief zijn tweede zoon Abdallah aankondigt als zijn opvolger, waarmee de oudste zoon Tamim definitief wordt gepasseerd. In juni 972 vertrekt al-Mu'izz richting Egypte. Het is een gigantische karavaan van tienduizenden kamelen, paarden en ezels die talloze mensen, kleding en huisraad vervoeren. In het voorjaar van 973 bereikt de stoet Alexandrië waar de kalief overstapt op de vloot die inmiddels vanuit al-Mansurriyya is gearriveerd om in juni de Nijl op te varen, Fustat te passeren en aan te komen in Caïro. Eenmaal gevestigd in Egypte stelt al-Mu'izz een poging in het werk om de ismaëlitische gelederen te sluiten en tot een akkoord te komen met de in Syrië invloedrijke Qarmaten. Dat gaat echter niet vanzelf en Abdallah wordt erop uitgestuurd om met hen af te rekenen. Hij weet een overwinning te behalen wat voor de Fatimiden de weg vrijmaakt om Damascus te bezetten, een belangrijke stap om geheel Syrië en Palenstina in handen te krijgen.

In Caïro wordt al-Nu'man belast met de introductie van het ismaïlitische geloof in het overwegend soennitische Egypte. Zijn levenswerk Da'a'm al-Islam fungeert vanaf die tijd als algemene richtlijn voor de insmaïlitische rechtspraak in het Fatimidische imperium. Tot op heden wordt zijn leer nog altijd aangehouden door de geloofsgemeenschap der Bohras, die in India hun belangrijkste vestigingsplaats hebben. Jawhar wordt ontslagen van zijn verplichtingen – waarvoor hij rijkelijk wordt beloond – en vervangen door een nieuwe ster aan het Fatimidische firmamant: Yaqub ibn Killis, een tot de islam bekeerde jood die onder de Ichsjididen al naam maakte en door al-Aziz in 977 benoemd wordt tot vizier. Daarmee wijkt de imam af van de persoonlijke manier waarop zijn voorgangers het rijk bestuurden en gaat hij, net als de Abbasiden, over op een systeem waarbij hij staatszaken delegeert aan de vizier die opereert als premier over een ministersploeg. Al-Mu'izz komt aan zijn einde in 975 en omdat zijn beoogd opvolger Abdallah al eerder is gestorven, treedt de derde zoon, Abd Mansur Nizar, naar voren als de nieuwe Mahdi onder de naam van al-Aziz.

Al-Aziz

Tijdens het tweeëntwintig jaar durende bewind van al-Aziz bereikt het Fatimidische rijk zijn maximale expansie en bloeit de cultuur op tot grote hoogte. In Caïro vestigen zich tal van intellectuelen waaronder Ahmad al-Nishbaru, een productief schrijver wiens werken getuigen van zijn opvatting dat het ismaïlitisch sjisime het enige ware geloof vertegenwoordigt en die van grote propagandistische waarde zijn. Het regime is stabiel en vertoont niet de minste neiging tot despotisme of verval in anarchie. Deze positieve ontwikkelingen worden geschraagd door drie factoren. De eerste is volledige benutting van het agrarisch potentieel van de Nijl-vallei die door de Fatimiden uitstekend wordt onderhouden. Tweede factor is de potentie van de zeevaart. De Fatimidische marine speelt een hoofdrol in het Middellandse Zeegebied en mede dankzij deze machtspositie kan Caïro uitgroeien tot een havenstad van allure van waaruit landbouwproducten worden verscheept en waar rijkdom accumuleert. Derde factor, zij het van minder groot belang, is het voortdurende beroep dat vanuit Caïro met enig succes gedaan wordt op ismaïlitische onderdanen die buiten het Fatimidische gezagsgebied wonen in het moslimimperium. ¹³⁾

Al-Aziz is, net als zijn voorgangers, een liefhebber van boeken en mede dankzij de introductie van papier, bevat de bibliotheek van de imam tegen het eind van de tiende eeuw vele duizenden werken. Rond 975 wordt er in Caïro een markt gevestigd, gevolgd door tal van andere bouwwerken zoals bruggen, parken, badhuizen, karavaanserais et cetera die eigendom zijn van de imam en door hem worden verpacht. Publieke vieringen groeien uit tot een ongekend vertoon van pracht en praal, waarbij de bevolking niet vergeten wordt en grote hoeveelheden voedsel gratis worden uitgedeeld. ¹⁴⁾

Tijdens de periode dat Ibn Killis als vizier feitelijk de scepter zwaait over het rijk, doet zich een belangrijke verandering voor in het leger dat altijd overheerst is door de Kutama's uit Noord-Afrika en die voor de expansie van het rijk van onschatbare waarde zijn geweest. Zij zijn voortreffelijke cavalarij en zwaardvechters, maar wat ontbreekt in het leger zijn bekwame boogschutters en die zijn vooral te vinden onder de Turken afkomstig uit de oostelijke steppengebieden. Met de introductie van de Turken in het leger ontstaan er wrijvingen tussen hen en de Kutama's en het kost al-Aziz de nodige moeite om deze etnische groepen met elkaar te verenigen. Bijzonder element vormen de zogeheten *ghilman*, Turkse militaire slaven die een langdurige training ondergaan in boogschieten en lansvechten. Een aantal van hen fungeert als een persoonlijk regiment van de kalief, bekend als *al-Azizyya*.

Zoals aangegeven is het van wezenlijk belang om de wens van de Fatimiden – de verovering van Bagdad – in vervulling te doen gaan, dat eerst Syrië onder volledige controle wordt gebracht. In 983 vervoveren de troepen van al-Aziz Damascus waarna de kalief zijn zinnen zet op het noordelijker gelegen Aleppo dat onder Byzantijns bewind staat. Na verwoede, zij het vergeefse pogingen van de Fatimiden om de stad in handen te krijgen, verzoeken de Byzantijnen hen om een verdrag te sluiten. In ruil voor het met rust laten van Aleppo door de Fatimiden, beloven zij hen de opheffing van commerciële restricties, vrijlating van moslim krijgsgevangenen en het toestaan dat de traditionele gebeden in de moskee van Constantinopel voortaan worden uitgesproken uit naam van de Fatimidische imam. Daarmee erkennen de Byzantijnen impliciet de claim van de Fatimiden over het primaat de ismailitische geloofsleer boven het soennisme van de Abbasiden. ¹⁵⁾

Ibn Killis overlijdt in 991, de inmiddels zeer bejaarde Jawhar al-Siqilli sterft een jaar later en in 996 komt al-Aziz aan zijn einde. De imam-kalief wil de kroon zetten op zijn werk door toch Noord-Syrië te veroveren en verlaat met zijn leger Caïro, maar komt niet verder dan Bilbeis, gelegen aan de Nijl, waar hij sterft aan een darmaandoening. Volgens de islamitische kalender is nu een eeuwfeest nabij en voor de christenen wacht er een millenniumwissel. Wellicht, zo menen vele gelovigen, is het moment aangebroken voor de verschijning van een nieuwe messianistische figuur.

Noten

1. Halm, H., *The Empire of the Mahdi*, E.J. Brill, Leiden 1996 p. 168. Zie ook: <https://koran.nl/soera-43-az-zukhruf-pracht-en-praal/> 36-37.
2. Halm, op. cit., p. 211.
3. Op. cit., p. 250-264.
4. Op. cit., p. 342-46.
5. Cortese, D., *The Fatimids, Portrait of a Dynasty*, Reaktion Books, London 2025 p. 78.
6. Op. cit., p. 89.
7. Op. cit., p. 91.
8. De geloofsbelijdenis *sjahada* (er is geen andere god dan Allah en Mohammed is zijn profeet), de *salaat* (het dagelijks gebed), de *ramadan* (vastenmaand), de *zakat* (belasting om armoede te bestrijden) en de *hadj* (bedevaart).
9. Halm p. 370-374.
10. Cortese, op. cit., p. 95.
11. Cortese p. 102-3.
12. Halm, op. cit., p. 403.
13. Hodgson, M. G. S., *The Venture of Islam 2 The Expansion of Islam in the Middle Period*, The University of Chicago Press, 1977 p. 21-22.
14. Cortese, op. cit., p. 120-21.
15. Op. cit., p. 132.